

**Törökellenes irodalmi művek az 1440-es években
(Francesco Filelfo, Poggio Bracciolini és Vitéz János episztolája)**

A oszmán török hódítás során a 15. században a legnagyobb traumát Konstantinápoly ostroma és elvesztése (1453) jelentette, ami az eseményre vonatkozó irodalmi művek nagy számában is megmutatkozik. A szakirodalom a hódítás idején létrejött sajátos irodalmi műfaj, a törökellenes beszéd (antiturcica, «Türkenreden») kialakulását is a katasztrófa körüli időpontra helyezi, és létrehozójának – Biondo Flavio mellett – leginkább Enea Silvio Piccolominit, azaz II. Pius pápát tekinti.¹ Úgy látszik, Konstantinápoly eleste elhomályosította a korábbi várnai és a rigómezei vereséget, s velük együtt két törökellenes adhortáció, Francesco Filelfo és Poggio Bracciolini műve is feledésbe merült. Az előbbinek I. Ulászló magyar király, az utóbbinak Hunyadi János a címzettje. A törökellenes retorika kialakulásában ezek a művek játszottak úttörő szerepet, a műfaj Alpokon túli meghonosításában pedig, 1448-ban írt episztoláival Vitéz János tett fontos lépéseket. Az alábbiakban ezekre a korai törökellenes irodalmi művekre szeretném felhívni a figyelmet.

Az első rigómezei vereség (Kosovo Polje, 1389) új fejezetet nyitott Magyarország történetében. Szerbia elvesztésével a Magyar Királyság közvetlen érintkezésbe került a török birodalommal, amely ettől kezdve állandó betörésekkel, támadásokkal veszélyeztette az ország függetlenségét.² A területek visszaszerzésére indított 1396. évi hadjárat, melyet az európai lovagsereg élén Luxemburgi Zsigmond magyar király vezetett, vereséggel zárult, Nikápolynál (Bulgária) a török elsöprő győzelmet aratott az európai keresztes sereg fölött. A 15. század első felében újabb két török elleni hadjáratban elszenvedett vereség rázta meg Magyarországot. Hunyadi János híres, ún. „hosszú” hadjáratának (1443) sikerén felbuzdulva, 1444-ben szentszéki támogatással I. Ulászló király indított hadjáratot a török ellen, mely a várnai katasztrófával végződött, ahol az ifjú király is elesett.³ Négy évvel később, 1448-ban Hunyadi János kormányzó indult el serege élén, hogy bosszút álljon, és visszavegye az

¹ Johannes HELMRATH, *Pius II. und die Türken = Europa und die Türken in der Renaissance*, hrsg. Bodo GUTHMÜLLER, Wilhelm KÜHLMANN, Tübingen, Niemeyer, 2000, 84.

² Bővebben lásd Ferenc SZAKÁLY, *Phases of Turco-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács (1365–1526)*, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung., 33(1979), 70–91; UŐ., *Virágkor és hanyatlás, 1440–1711*, Bp., Háttér Lap- és Könyvkiadó, 1990, (Magyarok Európában, 2), 31–44; ENGEL Pál, *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*, Bp., História-Holnap Kiadó, 2003, 255–278.

³ Franz BABINGER, *Von Amurath zu Amurath. Vor und Nachspiel der Schlacht bei Varna, 1444*, Oriens. Zeitschrift der intern. Gesellschaft für Orientforschung, 3(1950), 229–265; Domenico CACCAMO, *Eugenio IV e la crociata di Varna*, Archivio della Società romana di patria, 3. ser. 10(1956), 35–87; Luigi MICHELINI TOCCI, *Ottaviano Ubaldini della Carda e una inedita testimonianza sulla battaglia di Varna (1444) = Mélanges Eugène Tisserant*, vol. 7, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1964, 97–130.

elfoglalt területeket. A hadjárat az ún. második rigómezei ütközettel zárult,⁴ melyben a magyar sereg még a várnainál is súlyosabb vereséget szenvedett.⁵ E két hadjárat előtt, bátorításként és buzdításként jött létre Filelfo és Poggio említett műve.

A humanista adhortációk konkrét politikai céljuk mellett az ókori mintákon megújult rábeszélő beszédtechnika (suasoria) meghonosodását és az Alpokon túli terjedését segítették elő. Bármely verses vagy prózai műfajban megjelenhettek, de többségük irodalmi levél vagy oráció formát öltött. Irodalmi mintájuk azok a beszédek voltak, melyeket a csata előtt a katonáknak szóló buzdításként ókori történetírók egy-egy hadvezér szájába adtak. Filelfo és Poggioha nem is a harctéren, de ugyancsak egy-egy csata, vagy annak előkészületei közben alkották műveiket. A humanisták különösen Livius adhortációit kedvelték és utánozták.⁶ Így pl. a római történetíró követte Antonio Bonfini, a „magyar Livius”, aki történeti művében a várnai, majd a rigómezei csata előestéjén Giuliano Cesarini, illetve Hunyadi szájába adva adott elő egy-egy fiktív adhortációt. Ezek később Nicolaus Reusner híres antiturcica gyűjteményében is megjelentek.⁷ A rigómezei ütközetről, szemtanúk elbeszélése alapján, Enea Silvio Piccolomini tájékoztatta V. Miklós pápát. Beszámolójában ő is leír egy adhortációt, melyet – mint írja – Hunyadi mondott el katonáinak a csata előtt.⁸

Reusner gyűjteményében Francesco Filelfo I. Ulászlónak írt levél formájú retorikai alkotása is megtalálható,⁹ amely korábban, a 15. századtól kezdve a szerző *Epistulae*jának kiadásában már többször is megjelent. Jóllehet a levél formájú *oratio* tulajdonképpen az antik *contio*¹⁰ műfaj jellegzetességeivel rendelkezik, úgy tűnik fel, hogy Filelfo maga is «adhortatio»-nak tekintette.¹¹ Az episztola, melyet Filelfo Hunyadi 1443–1444. évi hadi sikerein fellelkesülve és további győzelmeket várva alkotott meg, és Ulászlónak mint magyar királynak címezte, 1444. november 5-i dátumot visel.¹² Sohasem jutott el a címzetthez. A

⁴ KISS Lajos, *A rigómezei hadjárat*, Hadtörténelmi Közlemények, 8(1895), 1–42, 157–181, 338–349, 454–486.

⁵ SZAKÁLY, *Virágkor és hanyatlás, i. m.*, 43.

⁶ Maddalena VALLOZZA, *Adhortatio = Historisches Wörterbuch der Rhetorik*, hrsg. von Gert UEDING, Bd. 1, Tübingen, Niemeyer, 1992, 102.

⁷ *Selectissimarum orationum et consultationum De bello Turcico*, recensente Nicolao Reusnero, Lipsiae, H. Grosius, 1596, III, 106–117.

⁸ Vö. *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, hrsg. Rudolf WOLKAN, 2. Abt. *Briefe als Priester und als Bischof von Triest (1447–1450)*, Wien, Alfred Hölder, 1912 (Fontes rerum Austriacarum, 67), 75.

⁹ *Selectissimarum orationum et consultationum De bello Turcico, i. m.*, 97–102.

¹⁰ Ezolyan hadi buzdítást jelent, amely akkor mondandó, mikor az ellenség még távolabb van, közvetlenül még nem fenyeget. A humanisták általában nem tettek különbséget adhortatio és contio között. A két fogalomról bővebben lásd Jean-Michel DAVID, *Lorsque le chef s'adresse à ses hommes: un exemple de représentation du pouvoir romain* = www.cisi-unito.it/arachne/num2/david.htm (Arachnion nr. 2).

¹¹ Vö. «non poteram equidem non subuereri, ne a quibusdam exstimarer imprudentior, quippe qui dicturi uiderentur non esse mei ... dignitatis ad ea summum regem adhortari ...»; «... nunquam possis, ut opinor, ullis meis, uel monitis, uel adhortationibus, ... uae hementius incitari.» (Franciscus PHILELPHUS, *Epistolarum familiarum libri XXXVI*, Venetiis, Ioannes et Gregorius de Gregoriis, 1502, f. 37r.)

¹² Franciscus PHILELPHUS, *Epistolarum familiarum libri*, i. m., ff. 37r–38r.

várnai sorsdöntő csatát ugyanis, melyben a király is elesett, öt nappal később, november 10-én vívták meg.

Francesco Filelfo (1398–1481) barátjával, a görög Bessarion kardinálissal együtt a török elleni háború legbuzgóbb propagátora volt a humanisták első nagy nemzedékében. Sienai tartózkodása idején (1434–1438), amikor a Studio professzoraként működött, kapcsolatban állt a bázeli zsinaton tevékenykedő Enea Silvio Piccolominival,¹³ akiről azt írta, hogy két éviga tanítványa volt.¹⁴ Piccolomininak a török elleni fellépés szorgalmazása és felvállalása terén is volt mit tanulnia tőle. Filelfo ifjúkorában hét évig (1420–1427) élt Konstantinápolyban, ahol megtanult görögül, feleségül vette görög tanára lányát, és VIII. (Palaiologos) János császár titkáráként és tanácsosaként működött. Apósa, Johannes Chrysoloras annak a Manuel Chrysolorasnak volt a testvére, aki elsőként tanított Firenzében Salutatinak és társainak görögöt. Konstantinápolyi évei alatt Filelfo a török szultánnál, II. Muradnál is megfordult, akihez fontos diplomáciai megbízásokkal ura, Palaiologos János császár küldte.¹⁵ Konstantinápoly ostromában a humanista anyósa és két sógornője is fogságba esett. Kiszabadításukért Filelfo magának a török szultánnak írt görög nyelvű könyörgő levelet és egy ódát, melyek hatására a szultánazonnal szabadon engedte őket.¹⁶

Az I. Ulászlónak címzett adhortáció exordiumában az ellenség barbár, szedettvedett népségként van jellemezve, amely a keresztény népek nemtörődömsége, viszálya és gyűlölködése közepette napról napra növeli területeit. Boros kupák közt, részegen – olvassuk – azzal dicsekszik, hogy Szent Péter templomát hamarosan bordélyháznak fogja használni. Isten azonban megkönyörült népén, melynek megmentésére életszentsége miatt az összes keresztény uralkodó közül kiválasztotta Ulászlót. A levél *captatio benevolentiae*ja személyes kapcsolatok, emlékek felidézésére épül. Filelfo elbeszéli, hogy ő maga Giuliano Cesarini kardinálissal együtt jelen volt Krakkóban Ulászló szüleinek lakodalmi ünnepségein.¹⁷ Az esküvőre, melyet 1424 február 12-én kötöttek meg¹⁸, Filelfo Budáról érkezett, ahol korábban az említett VIII. János császár követeként időzött Zsigmond király udvarában.¹⁹ Krakkóban

¹³ P. VITI, *Filelfo, Francesco, Dizionario Biografico degli italiani* (a továbbiakban *DBI*) 47, Roma, Enciclopedia italiana, 1997, 616–617.

¹⁴ Bővebben lásd Carlo de ROSMINI, *Vita di Francesco Filelfo*, Milano, Luigi Mussi, 1808, II, 104. – Vö. «Aeneas Siluius ... honesta natus familia, mihi que carissimus, non solum quod annos duos meos auditor fuit, sed etiam quod ad ingenii acrimoniam... attinet, moribus est et urbanis, et cultis.» (PHILELPHUS, *Epistolarum familiarum libri*, i. m., f. 10).

¹⁵ VITI, *Filelfo, Francesco, i. m.*, 613–614; Guido CORTASSA, *Francesco Filelfo, la Grecia e Bisanzio = Rapporti e scambi tra Umanesimo italiano ed Umanesimo europeo*, a cura di Luisa ROTONDI SECCHI TARUGI, Milano, Nuovi Orizzonti, 2001 (Caleidoscopo, X), 353–355.

¹⁶ ROSMINI, *Vita di Francesco Filelfo, i. m.*, II, 88–91, 305–310.

¹⁷ PHILELPHUS, *Epistolarum familiarum libri*, i. m., f. 37r.

¹⁸ ROSMINI, *Vita di Francesco Filelfo da Tolentino, i. m.*, vol. I, 13.

¹⁹ VITI, *Filelfo, Francesco, i. m.*, 613–614; ROSMINI, *Vita di Francesco Filelfo, i. m.*, vol. I, 12.

három uralkodó (Zsigmond, a dán és a lengyel király), valamint hatalmas tömeg előtt mondott ünnepi beszédet.²⁰ Cesarini akkor a Budára delegált szentszéki követ, Branda da Castiglione kardinális szolgálatában állt, és részt vett a lakodalmi ünnepségeken, egy beszédet is mondott a kardinális helyett.²¹ Budára visszatérve szoros baráti viszony alakult ki közte és Filelfo között. Később mint a bázeli zsinat elnöke, felemlegetve a Budán vele együtt töltött időket, Cesarini meghívta a zsinatra Filelfót, de az nem ment oda el.²²

Filelfo elbeszéli, hogy az esküvő éjszakáján álmában egy gyönyörű csillagot látott, mely nagyobb és fényesebb volt a napnál. Leszállt az égről a krakkói palota tetejére, majd bejárta az eget, Macedóniától Ázsiáig. Az égi tünemény a jövőt jelezte. A csillag ugyanis Ulászlónak volt az «imago»-a, s azt jelenti, hogy a király a török birodalomba jut majd el, meghódítja Egyiptomot és Szíriát, és megnyitja a keresztényeknek a szent várost, Jeruzsálemet. Hódításaival Nagy Sándorhoz lesz hasonló, egyébként minden másban különb a makedón uralkodónál.²³ Az episztola petíciójában Filelfo harcra buzdítja a királyt, és győzelmet jósol neki. Irodalmi orációban – legalábbis a humanista kultúra idején – először itt szerepel a kereszténység védőbástyája (*Christianae reipublicae propugnaculum*)²⁴ kifejezés, igaz, nem Magyarországra, hanem Ulászlóra vonatkoztatva. A később unalomig idézett toposzt a magyarok akkor már jól ismerték, 1440-ben, elfogadva a magyar trónt, „*murus et clipeus fidelium*” formában maga I. Ulászló használta egy oklevélben, melyben megígérte, hogy hadat fog viselni a török ellen.²⁵ A metaforát – az 1440. évi oklevélhez hasonló formában – Enea Silvio is használta 1443-ban Bécsben, abban alevelében, melyet Schlick Gáspárnak, Zsigmond és Albert király egykori kancellárjának a nevében a magyaroknak címzett.²⁶

A várnai vereség ismeretében elképzelhető, hogy az episztola – ha megérkezett valaha egyáltalán Magyarországra a tragédia után – milyen visszás hatást váltott ki a címzett alattvalóinak körében. Közismert, hogy a II. Murad szultán hadával vívott várnai ütközetben Ulászló és Cesarini kardinális is elesett, két magyar püspök és több főnemes pusztult el, és a lengyel–magyar sereg kb. egyötöde vérzett el. Nemcsak Magyarország, hanem a Szentszék és egész Európa gyászolt. Filelfo ugyan többé nem kereste a magyarok kegyeit, de törökellenes

²⁰ Apostolo ZENO, *Dissertationi vossiane*, I, Venezia, 1752, 278; *Biblioteca Corvina*, írták FRAKNÓI Vilmos, FÓGEL József stb., Budapest, 1927, 7. jegyz. 89. l.-on.

²¹ A. A. STRNAD–K. WALSH, *Cesarini, Giuliano* = *DBI*, i. m., vol. 24, 189.

²² A levél publikálva: ROSMINI, *Vita di Francesco Filelfo da Tolentino*, i. m., vol. I, 146–147.

²³ PHILELPHUS, *Epistolarum familiarum libri*, i. m., f. 37v.

²⁴ *Uo.*, f. 38r.

²⁵ TERBE Lajos, *Egy európai szállóige életrajza. Magyarország a kereszténység védőbástyája*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 60(1936), 301–302; J. János VARGA, *Europa und „Die Vormauer des Christentums”*. *Die Entwicklungsgeschichte eines geflügelten Wort = Europa und die Türken in der Renaissance*, i. m. (lásd. 1. jegyzet), 58.

²⁶ Klára PAJORIN, *Enea Silvio Piccolomini ed i primi umanisti ungheresi = Rapporti e scambi tra Umanesimo italiano ed Umanesimo europeo*, i. m. (lásd. 15. jegyzet), 652.

propagandájában továbbra is megkülönböztetett figyelmet szentelt Magyarországnak. A következő adhortációját 1451-ben VII. Károly francia királyhoz intézte,²⁷ majd a mantovai kongresszuson (1459) mondott nagy hatású beszédet, II. Pius tervezett keresztes hadjáratára buzdítva az egybegyülteket.²⁸ A háborús előkészületek idején (1463–1464) a velenceieket buzdította a részvételre és anyagi segítségre. A Ludovico Foscarininak²⁹ és Cristoforo Moro³⁰ dózsénak írt adhortációjában dicsérte a magyarokat és Hunyadi Mátyás királyt, mivel bennük látta a török legyőzésének egyetlen zálogát. Reményét mindvégig a magyarokba helyezte, és támogatást kért számukra később is, így pl. a II. Pál pápának, a Bernardo Giustiniani velencei politikusnak, továbbá a IV. Sixtus pápának címzett török elleni retorikai művében.³¹

A várnai katasztrófát még ki se heverte az ország, mikor kormányzóvá választása (1446) után Hunyadi János máris bosszúálló hadjáratra, a török végleges visszaszorítására készült. A várnai vereség óta, melyet Magyarországon – mint ismeretes – sokan a szentszéki politikának és Cesarini kardinálisnak tulajdonítottak, Rómában is új szelek fújtak. 1447 elején meghalt IV. Jenő pápa. Utóda, V. Miklós érkezettnek látta az időt, hogy hatalmában megerősítse, és segítségét ígérve, újabb hadjárat megindítására buzdítsa Hunyadi kormányzót. 1448 tavaszán e célból küldte hozzá követként Mikołaj Lasocki krakkói káptalani dékánt. Mint Vitéz János egyik Hunyadi nevében írt leveléből tudjuk, a pápa fejedelem titulussal tüntette ki a kormányzót, és Lasockival rangjához és méltóságához illő hivatali jelvényeket küldött neki.³² Minden bizonnyal Lasocki hozta magával Poggio Bracciolini 1448. április 4-én keltezett episztoláját is,³³ melyben a szerző törökellenes hadjáratra buzdítja Hunyadiat. A levél feltehetően V. Miklós pápa tudtával keletkezett, mivel Poggio, aki régi barátja volt a humanista pápának, pápai titkárként akkoriban a Curiában működött. A pápai kitüntetéseknek megfelelően, levele salutatójában Poggio – a hadvezér szokásos két titulusa mellett (János vajda, Magyarország kormányzója) – maga is fejedelemnek («princeps») titulálja a címzettet.³⁴

Poggionak ez a levele, melyből Ábel Jenő közölt egy részletet³⁵, visszhang nélkül maradt. Annál többet tárgyaltak viszont egy másik – ugyancsak Ábel által részlegesen

²⁷ PHILELPHUS, *Epistolarum familiarum libri, i. m.*, ff. 55r–59v.

²⁸ ROSMINI, *Vita di Francesco Filelfo, i. m.*, II, 109–110; Lucia GUALDO ROSA, *Il Filelfo e i turchi. Un inedito storico dell'Archivio Vaticano*, Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Napoli, 11 (1964–1968), 110.

²⁹ PHILELPHUS, *Epistolarum familiarum libri, i. m.*, ff. 131v–136v.

³⁰ *Uo.*, 143r–149r.

³¹ PHILELPHUS, *Epistolarum familiarum libri, i. m.*, ff. 156r–158v; 226r–228r; 244v–246v.; CORTASSA, *Francesco Filelfo, la Grecia e Bisanzio, i. m.*, 35.

³² Johannes VITÉZ, *Opera quae supersunt*, ed. Iván BORONKAI, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980, (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum), 85.

³³ Poggio BRACCIOLINI, *Lettere*, III, a cura di Helene HARTH, Firenze, Olschki, 1987, 65–68.

³⁴ *Uo.*, 65.

³⁵ *Analecta ad historiam resurgentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. Eugenius ÁBEL, Budapestini, 1880, 158.

közzétett – 1453. évi levelet, melyben Poggio a humanista stúdiók folytatására buzdítja a címzettet, és arról értesíti, hogy könyveket küld neki.³⁶ Ezt az utóbbi levelet nem Hunyadinak írták. Poggio leveleinek kritikai kiadása (1987) e levél címzettjeként Giovanni II di Castiglia e Leon-t, vagyis II. János castiliai és leoni fejedelmet tünteti³⁷ fel, és nem lehet semmi kétségünk, hogy az episztola valóban neki, és nem Hunyadinak szól. Ezzel természetesen megoldódik az összes kérdés és probléma, amely e levél ismeretében Hunyadi képzettségével kapcsolatban felmerült. Tudomásul kell venni (újra), hogy a kormányzó, mint ahogy ez más forrásból ismert, írástudatlan volt. A Poggio levelébenemlített könyveket, a levélíró két saját művét és Xenophón-fordítását, Csapodi Csaba mint elveszetteket a corvinák gyűjteményébe is felvette, így ezeket természetesen onnan is törölni kell.

Poggio Bracciolini episztolája *captatio benevolentiae*jában Miklós krakkói dékánra, vagyis az említett Mikołaj Lasockira, valamint a coronei püspökre hivatkozik; mint írja, ők magasztalták neki Hunyadi Jánost. Megemlíti azt is, hogy régóta élvezi Lasocki bizalmát, és kölcsönös jóindulat jellemzi kapcsolatukat.³⁸ Miklós krakkói dékánál alkalmasabb követet V. Miklós pápa aligha küldhetett volna Magyarországra, s Poggio is tudta, hogy Lasocki nevét szívesen olvassák majd Hunyadi társaságában. Mikołaj Lasocki (+Terni, 1450. szept. 9.)³⁹ széles látókörű politikus volt, aki már az 1420-as években követségeket vezetett a Szentszékhez. A magyar–lengyel diplomáciában 1439 óta vett részt. 1440 áprilisában I. Ulászló királlyal érkezett Magyarországra, ahol a király reprezentánsaként működött; ura kétszer küldte őt követként Bécsbe III. Frigyeshez. Lasocki részt vett a várnai csatában, és egy jelentésben számolt be róla. A katasztrófa után – akárcsak honfitársa, Gregorž z Sanoka (Gregorius Sanocaeus), Vitéz János barátja – nem ment vissza Lengyelországba, mivel állítólag hazájában, Cesarini mellett neki is nagy szerepet tulajdonítottak a szegedi béke esküszegő felbontásában, és a tragédiáért őt is hibáztatták.⁴⁰ Magyarországon Lasocki is barátságot kötött Vitéz Jánossal, aki 1445 elején neki panaszolta el, hogy nem jutott el oda, ahová „lelke vágyott”.⁴¹ Mint jegyzetírójától, Ivanich Páltól tudjuk, Itáliába indult tanulás céljából („pro studio”), de Zágráb mellett Tallóci Matko horvát bán útját állta, és vissza kellett térnie Magyarországra.⁴²

³⁶ *Uo.*, 158–159; CSAPODI Csaba, Hunyadi János és Poggio Bracciolini, FK 11(1965), 155–158.

³⁷ BRACCIOLINI, *Lettere, op. cit.*, 173–174.

³⁸ *Uo.*, 65,

³⁹ Tadeusz WITCZAK, *Lasocki— Mikołaj h. Dołęga = Polski Słownik Biograficzny*, 16, red. Emanuel ROSZTWOROWSKI, Wrocław–Warszawa, Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wyd. Polskiej Akademii Nauk, 1971, 542–544. (A cikkszó lefordítását Dukkon Ágnesnek köszönöm.)

⁴⁰ *Uo.*, 543.

⁴¹ « ... via, quam optabat animus meus » (VITÉZ, *Opera, i. m.*, 60).

⁴² *Vö. uo.*, 61.

Követsége befejeztével Lasocki 1448. május 30-a után Hunyadi instrukcióival visszatért a Szentszékhez. Hunyadi rá bízta, hogy a nevében V. Miklós pápának bemutassa az obedienciát.⁴³ Azonban a követ igen kevés ideig tartózkodott Rómában, gyorsan visszatért Magyarországra. «Reversus reportaverat multa pulcra verba et eciam quendam promissionem de subsidio contra Turcos»⁴⁴ – olvassuk erről az útvjáról. Szeptemberben még együtt volt Hunyadival és Vitézzel a Kövesnek nevezett dunai gázlónál, ahol a hadak gyülekeztek, majd amikor a sereg elindult Rigómező felé, a kormányzó követeként ismét Róma felé vette az útját, hogykieszközölje a pápától az ígért anyagi és katonai támogatást.⁴⁵ A rigómezei vereség után is elkötelezett szószólója maradt a török elleni fellépésnek, és a keresztény összefogás jegyében közbenjárt, hogy a Szentszék támogassa Magyarország harcát. 1448 végén két beszédet mondott még Rómában a pápa előtt, és a török elleni háború folytatására buzdította az egyházfőt.⁴⁶ Hunyadi iránta érzett megbecsülését Vitéz fogalmazta meg a hadvezér nevében írt leveleiben. A rigómezei vereségről Lasockit részletesen tájékoztatták,⁴⁷ majd magas egyházi stallummal próbálták őt Magyarországhoz kötni. Hunyadi először erdélyi püspökké való kinevezését kérte a pápától,⁴⁸ amelyet Miklós dékán visszautasított,⁴⁹ majd a kalocsai érsekséget adományozta neki.⁵⁰ Az érseki széket azonban Lasocki nem foglalta el, úgy tűnik fel, ebben a halál akadályozta meg őt.

Lasocki mellett, mint láttuk, Poggio a coronei püspökre hivatkozik, akihez, mint írja, szoros barátság fűzi.⁵¹ Ennek a püspöknek anevét a magyar szakirodalom nem ismeri, jóllehet a magyarországi eseményekben fontos szerepet játszott, és Itáliában a humanizmus jelentős képviselőjeként és nagy érdemű politikusként tartják őt számon. Cristoforo Garatone (Treviso, 1398 előtt–Rigómező /Kosovo Polje, 1448. október 18.) költő, grécista és diplomata, a peloponnézosi Corone (Coron, Koroni) püspöke és a jeruzsálemi püspökség adminisztrátora volt. Padovában jogot tanult és Gasparino Barzizzánál humanista stúdiumokat végzett. 1420-ban jogból doktorált, majd Veronában Guarino iskolájában görög nyelvet és irodalmat tanult. 1423-tól kb. 1430/1431-ig – tehát nagy valószínűséggel Filelfoval egy időben – Konstantinápolyban élt a velencei Pietro Contarini kormányzó kancellárjaként. Ezt a fontos munkakört előtte Filelfo és Guarino is betöltötte. Tökéletesen megtanulta agörög beszélt és irodalmi nyelvet, és klasszikus görög szerzők műveit tartalmazó kódexeket gyűjtött,

⁴³Vö. *uo.*, 89. (Ivanich Pál jegyzete.)

⁴⁴ *Uo.*

⁴⁵ Vö. *uo.*

⁴⁶WITCZAK, *Lasocki Mikolaj h. Dołęga, i. m.*, 543.

⁴⁷ VITÉZ, *Opera, i. m.*, 97–99.

⁴⁸ *Uo.*, 107–108.

⁴⁹ *Uo.*, 109.

⁵⁰ *Uo.*, 175.

⁵¹ «episcopus Coronensis, quocum mihi summa est amicitia» (BRACCIOLINI, *Lettere, i. m.*, 65).

másolatott; eddig legalább 20 görögkönyv hajdani gazdájaként tartjuk őt számon.⁵²Diodoros történeti művét is ő hozta először Itáliába, melyet aztán Georgios Trapezuntius (Giorgio da Trebisonda) segítségével Poggio fordított le latinra.⁵³Hazájába visszatérve Garatone szentszéki jegyző és pápai titkár lett a Curiában;⁵⁴ott kötött barátságot Poggio Bracciolinival. Görög nyelv- és helyismerete miatt 1433-ban a Szentszék Konstantinápolyba küldte őt követül, hogy a görög császárral és pátriárkával az unióról tárgyaljon. A következő évben másodszor is követséget vezetett Keleten, ezúttal az örmény pátriárkát vonta be az unió előkészítésébe. Itáliába ekkor a bizánci császár követeivel együtt érkezett vissza. A következő években még háromszor tért vissza követként Görögországba, hogy tárgyaljon az unió létrejöttéről. 1438-ban a zsinatra érkező görög delegációt szállító flottával együtt érkezett haza Itáliába. A ferrarai–firenzei zsinaton fáradhatatlanul dolgozott az unió létrejöttén, és görög fordítói tevékenységével segítette a zsinat munkáját.A zsinat ünnepélyes befejezése után 1439-ben nunciusként ő kísérte vissza a görög küldöttségetKonstantinápolyba. E követsége idején Coronét is meglátogatta, melynek 1437 óta volt a püspöke. Itáliába visszatérve 1441 végén érkezett meg a Curiába, és részt vett a zsinati utómunkálatokban.1442-ben jelen volt akopt egyházzal való unió létrejötténél,⁵⁵ majd apápa Magyarországra küldte őt.

Ismeretes, hogy az unió létrejötte után IV. Jenő pápa a török elleni keresztes hadjárat szervezését vette kézbe. Ennek első lépéseként 1442-ben a zsinat legátusát, Giuliano Cesarini kardinálist III. Frigyes német-római királyhoz,⁵⁶ Garatonét pedig, nunciusként Magyarországra küldte a háború feltételeinek megteremtése céljából.⁵⁷ Egyik fontos feladatuk volt, hogy Frigyes és Ulászló között megszüntessék a háborús viszályt, amelynek az volt az oka, hogy Albert király halála (1439) óta a német-római király magának követelte a magyar trónt.⁵⁸ (Ez a gyűlölködés a 15. század folyamán mindvégig meghatározta Frigyes és Magyarország viszonyát.) Garatone rövid ideig tartózkodott Magyarországon, de 1443-ban visszatért, ismét nunciusként. Az év végén már a Curiában találjuk, ahol nem sok időt töltött. A pápa kinevezte őt Francesco Condulmer kardinális koadjutorává, akinek az volt a feladata, hogy előkészítse Velencében a pápai flottát a török elleni hadjáratra. 1444 májusában azonban új feladatot kapott, Krétára kellett mennie a pápának járó tizedek begyűjtése céljából. Csak egy év múlva tért vissza a Curiába, itt értesült Cesarini haláláról és a Condulmer vezette hajóhad

⁵² G. MORO, *Garatone, Cristoforo* =DBI, i. m., vol. 52, 234; Luigi PESCE, *Cristoforo Garatone, trevigiano, nunzio di Eugenio IV*, Roma, Herder, 1975 (Quaderni della Rivista di storia della Chiesa in Italia, 3), 28–31, 64.

⁵³ Georg VOIGT, *Die Wiederbelebung des classischen Altherthums*, 3. Aufl., Bd. 2, Berlin, Georg Reimer, 1893, 186.

⁵⁴ MORO, *Garatone*, i. m., 235.

⁵⁵ *Uo.*, 235–237; PESCE, *Cristoforo Garatone*, i. m., 28–46.

⁵⁶ STRNAD–WALSH, *Cesarini*, i. m., 194.

⁵⁷ MORO, *Garatone*, i. m., 237.

⁵⁸ PESCE, *Cristoforo Garatone*, i. m., 47.

dolgavégzetlen visszaérkezéséről. IV. Jenő tántoríthatatlanul folytatta a nemzetközi törökellenes kereszteshad szervezését, amelyben fontos szerep várt Garatonéra. 1446 szeptemberében a bizánci császár Szentszéken levő követével társulva, harmadszor vezetett követséget Magyarországra, melynek kormányát akkor már Hunyadi tartotta a kezében.⁵⁹

A követség 1447. februárban fejeződött be, s márciusban Garatone már újra Rómában volt.⁶⁰ Feltételezhető, hogy ez alkalommal ő vitte magával Janus Pannoniust Ferrarába hajdani mesteréhez, Guarinóhoz. Huszti József úgy vélte, hogy Lasocki volt a kísérő,⁶¹ de arról nincs adat, hogy a krakkói dékán 1447-ben követséget vezetett volna Rómába. Egy évvel később, 1448 májusa után Garatone ismét – immár negyedszer – Magyarországra érkezett, ahová V. Miklós pápa küldte őt a tervbe vett kereszties háború legátusaként.⁶² Hunyadi szent háborút hirdetett, s szeptemberre egybehívta a hadakat a Duna említett kövesi átkelője mellé, ahonnan a hónap végén indult elszeregve a török ellen.

A szentszéki buzdítások mellett Poggio levele is megerősíthette elhatározásában Hunyadi, hogy siettesse az indulást. V. Miklós pápa azonban, aki eredetileg is 1449-re tervezte a török elleni támadást,⁶³ azt kérte a kormányzótól, hogy ne legyen vakmerő, és halassa el a hadjáratot a következő évre. Hunyadi ezt a kívánságot nem tudta, de nem is akarta figyelembe venni.⁶⁴ Ennek okait szeptember 17-én a Duna-mentihadi szállásukon Hunyadi nevében Vitéz fogalmazta meg a pápának.⁶⁵ A hadjáratra mindenekelőtt (imprimis) a szentszéki legátus, Garatone indult el Hunyadival és a sereggel.⁶⁶ 1448. október 18–19-én ütköztek meg a törökkel Rigómezőn, ahol Garatone hősi halállal halt meg.⁶⁷ Halálának a híre csak 1449. április végén jutott el Rómába.⁶⁸ Mint a várnai csatában Cesarini, a rigómezeiben is életét áldozta a kereszténységért egy kiváló képességű szentszéki legátus. De Garatonénak, ellentétben a Magyarországon nem jó emlékű Cesariniéval, Magyarországon jószereivel a neve sem maradt fenn.

Poggio Hunyadihoz szóló episztolája a címzett hadi és intellektuális, emberi erényeinek dicsérete, melyben költői kérdések és ellentétek sora tartja ébren a figyelmet. A címzett – olvassuk – kizárólag ókori vezérekhez és császárokhoz hasonlítható; több százada nem vittek végbe az övéihez mérhető harci győzelmeket, és ezért örök dicsőséget érdemel. Erényeivel

⁵⁹ *Uo.*, 47–55; MORO, *Garatone, i. m.*, 237–238.

⁶⁰ *Uo.*, 48–54; MORO, *Garatone, i. m.*, 238.

⁶¹ HUSZTI József, *Janus Pannonius*, Pécs, Janus Pannonius Társaság, 1931, 12–13.

⁶² MORO, *Garatone, i. m.*, 238.

⁶³ Vö. VITÉZ, *Opera, i. m.*, 88. l., 8–10. sor.

⁶⁴ Vö. *uo.*, 88; TEKE Zsuzsa, *Hunyadi János és kora*, Bp., Gondolat, 1980, 168.

⁶⁵ VITÉZ, *Opera, i. m.*, 90–94.

⁶⁶ Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, ed. I. FÓGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ, t. 3, decas 3, Lipsiae Teubner 1936 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Ævorum), 159.

⁶⁷ *Uo.*, 165; MORO, *Garatone, i. m.*, 238; PESCE, *Cristoforo Garatone, i. m.*, 55.

⁶⁸ PESCE, *Cristoforo Garatone, i. m.*, 56.

felülmúlja az összes keresztény fejedelmet, akiket – vele ellentétben – bűnök jellemeznek. A levél végén Poggio az eljövendő hadjárat elkezdésére és dicsőséges befejezésére buzdítja Hunyadi, és a majdani győzelem zálogaként örök dicsőséget ígér neki. A levélíró elmondja, hogy többet is írna Hunyadi tetteiről, ha ismerné őket, és arra kéri a hadvezért, gondoskodjék arról, hogy valaki írja le neki ezeket a tetteket, hogy megörökíthesse őket.⁶⁹ Alighanem ezt Hunyadi nem tartotta szükségesnek, és környezetében sem akadt erre ember.

A két nagy itáliai humanista adhortációja mellett az Alpokon túlitörökellenes irodalom korai jelentkezését dokumentálja Vitéz János néhány diplomáciailevele is, melyeket szerzőjük Hunyadi János nevében 1448-ban, a hadjárat szervezésének idején írt, és küldött el Itáliába. E levelek közül a már említett 1448. szeptember 17-i mű⁷⁰ irodalmi értékeivel is kitűnik. Boronkai Iván mutatta ki, hogy e levél narrációjában és petíciójában Vitéz bőségesen merített Titus Livius nagy történeti művéből.⁷¹ Tudjuk, hogy Vitéz könyvtárának egyik legértékesebb darabja volt a Livius-kódex, melyet éppen 1448-tól a történetíró Jan Długos számára Krakkóból kértek kölcsön.⁷² A kódexet Vitéz 1447-ben szerezhette meg, erről árulkodik, hogy levelezésében ez évtől jelennek meg Livius-idézetek.

Ez a kódex felbecsülhetetlen értékű lehetett a közép-európai literátusok körében. Tudjuk, hogy Livius egyes könyveit a pápa avignoni fogsága idején Petrarca itáliai patrónusa, Landolfo Colonna fedezte fel Chartres-ban, és a mű óriási szenzációt váltott ki az olaszok körében.⁷³ A mű nagy szerepet játszott az olaszok nemzeti identitásának megerősítésében, majd a Petrarca nyomán kibontakozó humanista szemlélet és gondolkodás létrejöttében, valamint az újkori prózai stílus megteremtésében. Ismeretes, hogy tematikai ihletője és kútfője volt Petrarca *Africa* című eposzának, melyet a humanisták a korszak legfontosabb művének tekintettek. Zsigmond király udvarának magyar literátusai körébe is eljuthatott az *Africa* híre, mivel mint tudjuk, Pier Paolo Vergerio „adta ki” először, aki 1418-tól haláláig (1444) Magyarországon élt és tevékenykedett.⁷⁴ Az *Ab urbe condita* nemcsak a humanista költészet

⁶⁹ Vö. BRACCIOLINI, *Lettere, i. m.*, 65–68.

⁷⁰ VITÉZ, *Opera, i. m.*, 90–94. (Magyarul lásd VITÉZ János levelei és politikai beszédei, ford. BELLUS ibolya, BORONKAI Iván, kiad. BORONKAI Iván, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1987, 128–137.)

⁷¹ Iván BORONKAI, *Vitéz János és az ókori klasszikusok* (János Vitéz e i classici antichi) = *Janus Pannonius. Tanulmányok* (Janus Pannonius. Studi), red. Tibor KARDOS, Sándor KOVÁCS V., Budapest, 1975, Akadémiai Kiadó, 226–228.

⁷² Vö. *Analecta ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. Eugenius ÁBEL, Budapestini, 1880, 166–167.

⁷³ Giuseppe BILLANOVICH, *Gli umanisti e le cronache medioevali. Il „Liber pontificalis, le „Decadi” di Tito Livio e il primo Umanesimo a Roma*, Italia medievale e umanistica, 1(1958), 124–127; ID., *I primi umanisti e le tradizioni dei classici latini* = ID., *Petrarca e il primo Umanesimo*, Padova, Antenore, 1996 (Studi sul Petrarca, 25), 132.

⁷⁴ Florio BÁNFI, *Pier Paolo Vergerio il Vecchio in Ungheria*, „Archivio di scienze, lettere ed arti della Società Italo–Ungherese Mattia Corvino, Supplemento a Corvina Rassegna Italo–Ungherese 1(1939), fasc. 1, pp. 1–3, fasc. 2, pp. 17–29, 2(1940), fasc. 1, pp. 1–30; HUSZTI József, *Pier Paolo Vergerio és a magyar humanizmus kezdetei*, Filológiai Közlöny, 1(1955)521–533; PAJORIN Klára, *A magyar humanizmus Zsigmond-kori alapjai* =

létrejöttében, hanem az antik retorika közvetítésében is nagy szerepet játszott; említettük, hogy nagy hatást gyakorolt pl. a humanista suasoria beszédmódra, konkrétan pedig az adhortáció műfajára.

Elképzelhető, hogy a Liviusból vett ismereteket a rigómezei hadjáratnál is felhasználták. Enea Silvio Piccolomini, aki ugyan magakéltelkedett az általa leírt esemény megtörténtében, az említett rigómezei ütközetről szóló beszámolójában Liviusra utalva említi, hogy elfogtak ott egy török kémeket, és az idősebb Scipio példáját megismételve küldték öt vissza övéihez.⁷⁵ És ha valóban olyan adhortációt mondott Hunyadi a katonáinak a rigómezei ütközet előtt, mint amelyet – mint említettük – a pápának szóló beszámolójában Piccolomini adott a szájába, akkor elmondható, hogy a csatamezőn magyarul szónokoló Hunyadi a római történetíró katonai buzdításaiából is példát meríthetett.

Livius művének magyarországi megjelenése és forrásként való használata szerénynek látszó, de fontos dátum a közép-európai humanizmus történetében. Úgy tűnik, az 1440-es évek második felében a humanista szellemiségű antik szövegolvasás és –imitáció a térségben először a magyar irodalomban, Vitéz János írói tevékenységében jelentkezett. Maga a Liviusmű sajátos aktualitással rendelkezett a magyarok és lengyelek körében, akik a török ellen azonos védekező politikára kényszerültek. A támadó punokat legyőző Róma, a Scipiók példája, amellyel nem volt nehéz azonosulnia a török ellen induló Hunyadinak és Vitéznek, a háborúhoz szükséges lelki erő és bátorság fokozására felbecsülhetetlen értékű segítséget jelentett.

Vitéz Hunyadi nevében írt episztolájának az volt a célkitűzése, hogy részletesen kifejtsen azokat az okokat, melyek a kormányzót a hadjárat megindítására kényszerítették. A töröktől elszenvedett csapások Livius ihlette leírása két történeti visszatekintésben jelenik meg a műben. Az első egész Európára vonatkozik, ahol a török, miután már száz éve hódítva közeleg, elérkezett Magyarország közvetlen szomszédságába. A másik visszatekintés speciálisan Magyarországról szól, amely már hatvan éve háborúzik az ellenséggel.⁷⁶ A levélnek azonban nem csupán a magyar szenvedések bemutatása és a háború elkezdésének

Művészet Zsigmond király korában, 1387–1437, Tanulmányok, szerk. BEKE László, MAROSI Ernő, WEHLI Tünde, Budapest, Művészettörténeti Kutatócsoport, 193–211; KISÉRI Zsuzsanna, *Vergerio és Luxemburgi Zsigmond = Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond király korában, 1387–1437*, szerk. TAKÁCS Imre, Budapest, Szépművészeti Múzeum, Luxemburg, Musée National d'histoire et d'art, Philipp von Zabern, 2006, 292–294.

⁷⁵ Vö. «ajunt unum ex Turcis exploratorem captum, cui prioris exemplo Scipionis monstrari singula Johannes jussit et hominem impune dimissum referre Turco, que vidisset. Soleo ego, cum similia priscis audio nunc fieri, conficta magis quam vera existimare. Nam et Anglici quendam historicum habent, qui egregia quevis Romanorum facinora ex Livio imitatus contribulibus suis conscribit» (*Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini, i. m.*, 74.)

⁷⁶ Pál FODOR, *The Simurg and the Dragon. The Ottoman Empire and Hungary (1390–1533) = Fight against the Turk in Central Europe in the first Half of the 16th Century*, red. István ZOMBORI, Bp., METEM, 2004, 9.

magyar szempontú indoklása a célja. A levél végén a szerző visszatér a tágabb, európai dimenziókba. Mint írja, félő, hogy ezt a törökökkel megkezdett háborút majd egész Ázsia ellen kell folytatni.⁷⁷ A magyarok számára a harcnak nem akkor lesz vége, ha megvédik magukat, reményeik csak akkor teljeseznek, ha – olvassuk – kiűzik az ellenséget Európából.⁷⁸ A levél szerint a magyarság nem csupán a saját érdekeiért küzd, hanem kimondottan Európa felszabadításért, hogy a felszabadult Európa (liberata Europa) a Szentszék dísze és dicsősége legyen.⁷⁹ Ehhez kéri Hunyadi a pápa támogatását, segítségét. A levélből kirajzolódó intenció szerint a török elleni harcot egyetemes és parciális érdekből kell vívni, de Európa védelme a saját hazáét megelőzi. Úgy tűnik, az ún. Európa-gondolat legfontosabb ismervét ma sem lehetne ennél pontosabban kifejezni.

Az V. Miklósnak írt episztolában már megmutatkoznak azok az erények, amelyek Vitéz későbbi, az 1450-es évek első felében keletkezett, a birodalmi gyűléseken előadott szónoklatait jellemzik. Hiteles alkotás, amelyet Hunyadi és Vitéz őszinte hazaszeretete és keresztény érzülete ihletett, és sajátos dinamika jellemzi, amely a végveszélybe indulók felfokozott érzelmi állapotáról árulkodik. Hiányolható ugyan belőle az a világosság, szabatosság és könnyedség, amely Filelfo és Poggio adhortációjának sajátja, de tematikája, valamint az antik irodalomból merített szövegrészek jellege és felhasználási módja következtében az Alpokon túli irodalomban úttörő munkát jelent. Az újkori európai irodalom létrejöttében olyan „hegyen túli” szerző alkotásaként érdemel figyelmet, akiben a középkor legfontosabb értékei még maradéktalanul megtalálhatók, de ezek már az új, humanista kultúra leglényegesebb törekvéseivel fonódnak egybe.

Az V. Miklós pápának szóló episztola keletkezése után Magyarországon nem sokáig kellett várakozni a humanizmus megjelenésére. 1451-ben, mikor elkészült Vitéz Leveleskönyve, Janus Pannonius már híres költő volt Ferrarában. Az 1450. év, amikor azonosulva a humanista költői léttel, nevet változtatott, és Ioannes nevét Ianusra cserélte fel,⁸⁰ a magyarországi kultúrában is a változás kezdete. A névváltoztatással megszületett az első magyar humanista, aki mellett és mögött rövid idő múlva Itáliában képzett humanisták

⁷⁷ «... vereorque, ne cum Teucro inceptum bellum cum tota Asia gerenda occurrat.» (VITÉZ, *Opera, i. m.*, 92.)

⁷⁸ Vö. «Perficietur autem ... si non abscedimus prius, quam spei nostre finem pulsus Europa hostis imponeret.» (Uo.)

⁷⁹ «Placeat modo provisionem non postponere in eum finem, ut liberata Europa et fidei consors et sedis illius gloria fiat atque decus.» (Uo.)

⁸⁰ Vö. IANUS PANNONIUS, *Poëmata omnia*, I, ed. Samuel TELEKI, Alexander KOVÁSZNAI, Traiecti ad Rhenum, Wild, 1784, rist. Budapest, Balassi, 2002, Ep. I. 130.–Az epigramma datálásáról lásd Klára PAJORIN, *La funzione e l'importanza dei nomi umanistici = Acta conventus neo-latini Cantabrigiensis, Proceedings of the Eleventh International Congress of Neo-Latin Studies, Cambridge ...* ed. Rhoda SCHNUR, Tempe, Arizona, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 431–432.

sorakoztak fel. A töröktől való fenyegetettség azonban nem szűnt meg, és a korai magyar humanista írók életében és munkáibanis fontos szerepet játszott.

Poggio Bracciolini Hunyadi Jánosnak, 1448. április 4.

Poggio sokszor üdvözli János vajdát, a kiváló és híres fejedelmet, Magyarország kormányzóját.

Bár magából a híredből és az emberek beszédéből sok mindent megtudtam erényeidről és viselt dolgaidról, valamint a hadviselésben megmutatkozó kivételes okosságodról, mégis mikor azt tudakoltam, vajon igaz-e mindaz, amit megtudtam, a coroni püspök tisztelendő atya, akivel igen jóban vagyok, majd Miklós krakkói dékán, a kiváló férfi, akivel régótabizalmas és kölcsönös jóindulaton nyugvó kapcsolatban vagyok, azt mondták, hogy mindaz még annál is igazabb, mint ahogy a híre járja. Rögvest egyenként elősorolták, hogy hányszor szórtad szét és futamítottad meg az ellenséget az ütközetekben és csatákban, hányszor gyengítetted meg, és sok ellenséget leterítve, hányszor nyertél vissza győzelmi jelvényeket, és hányszor hoztál vissza a hitre sok várost, tartományt és több népet, melyet az ellenség elragadott. Leírták kimagasló és kiváló, erővel és állhatatossággal teli lelkedet is, melyet naponta megmutatsz a törökök álnokságának megtörésénél. Semmilyen szenvedéstől, semmilyen nehézségtől, semmilyen virrasztástól, semmilyen kellemetlenségtől nem riadsz vissza, sőt mindig azon munkálkodik vagy gondolkodik, ami leigázásukat segíti elő. Mindketten hozzátették még ezekhez kivételes okosságodat, csodálatra méltó emberségedet, kivételes katonai tudományodat és ígéreteidben és szerződésükötéseidben megmutatkozó megbízhatóságodat, melyet gyakran tapasztaltak. Végül legtöbb beszélgetésünk, a lélek legnagyobb gyönyörűsége mellett, azon dolgaidnak emlegetéséből állt, melyek annyira kiválóak és nagyszerűek, hogy véleményem szerint örök dicsőséget érdemelnek. Mivel a helyesen elmélkedők számára ezek valóban nem közönséges, hanem nehéz dolgoknak kell, hogy látsszanak, és nagy lélek munkáinak, és méltók arra, hogy muszáj legyen összehasonlítani őketókori vezérek és császárok – akiket a régi írók ajánlanak – erényeivel és viselt dolgaival. Ugyanis ha a háborúk változatosságát, a véghezvitt diadalokat és az általad megsemmisített erős hadseregeket, ha a leölt ellenség számát, ha a visszaszerzett és visszatérített népeket veszed figyelembe, több századon át nem találsz egyetlen olyan háborúban végzett dolgot sem, melyek a tieddel egyenlőknek látszanak. A tieid annyira felülmúlják azokat, amilyen sűrűn lelhetők fel erényeid

és tetteid a kegyes, a keresztényeknek üdvösséges és Istennek kedves ügyben. Ugyanis látjuk, hogy sok uralkodó a hívők vérének kiontásával van elfoglalva, te meg a keresztények üdvösségével és a hitetlenek elnyomásával. Azok a keresztények ellen háborút viselve töltik idejüket és fecsérlik el erejüket, te Krisztus keresztjének ellenségeivel harcolsz. Mások kincseiket a keresztények hatalmának gyengítésére fordítják, te a tiedet annak növelésére és megerősítésére. Mások a keresztények vérét – kimondani is gázság – isszák ki, te meg megakadályozod, hogy a gyalázatosak kiigyák. Mások a hívők földjeit és városait pusztítják, te a hitetlenek pusztításától távortartasz és oltalmazol. Végül mások becstelen úton gonosz fegyverekkel keresik a dicsőséget abban a hadjáratban, melyben örök gyalázat van; te abban az ügyben használod a fegyvereidet, amelyből – látjuk – minden nemzet és nép megszerzi a dicsőségét.

Mi lehet ugyanis dicsőségesebb, mint háborút vállalni a hit ellenségei ellen a hívők védelmére? Mi lehet dicséretesebb, mint annak a keresztnek a zászlajával, melyben meg vagyunk váltva és meg vagyunk szabadítva, terjeszteni a hitet, és a fáraó torkából kiszabadítani a népet? Mi lehet kedvesebb Istennek, mint terjeszteni vallását, és ellenségei kegyetlenségét és gonoszságát a hívők portájától távortartani? De mi lehet bűnösebb és mi gyalázatosabb, mint romlott szenvedéllyel és az uralkodás elítélni való keresésével borzalmas fegyvereket fordítani a keresztények ellen? Mi lehet rútabb dolog, mint abban a hadjáratban forgolódni, melyből Isten s az emberek előtt szégyen és gyalázat származik? Mi lehet ártalmasabb, mint örülni a jogtalan és igazságtalan háborúknak? Mi lehet gyűlöletesebb Isten előtt, mint az ártatlanok vérét ontani, mint a sátán áldozati szertartásához odavetve, a keresztényeknek nemcsak a testét, hanem a lelkét is elpusztítani? Nem a hívő vagy keresztény fejedelem, nem a jó, nem az igazságos ember műve ez, hanem a keresztény vallás hitszegő ellenségéé és semmirevaló gazemberé. Ugyanis mi mást tesznek a törökök, a tatárok, a szaracénok, mi másra törekszenek, mint arra, hogy ragadozóként és rablóként kifosszák, kínozzák, eladják, örökös szolgaságba taszítsák a keresztényeket, hogy uralkodjanak, hogy azokat saját uralmuk alá vessék, hogy azok kára és szerencsétlensége révén a birodalmat különféle tartományokra szórják szét? De azok egynémely indítéka arra, hogy ellenünk fegyvert ragadjanak, bármelyik keresztény fejedeleménél igazságosabbnak látszik. Azok ugyanis nem saját vallásuk képviselői ellen harcolnak – ezek meg hitsorsosaik és a saját hitüket vallók ellen. Azok törvényeik parancsolatára fordítják fegyvereiket a más vallású nép ellen – ezek Isten parancsolatai ellenére kölcsönös és belső öldöklésekkel saját vallásuk képviselői ellen gyűlnek egy helyen össze. Azok azon buzgólkodnak, hogy saját hitüket növeljék, jóllehet hamis az, ezek a mienket, amely az igazi, törekszenek elpusztítani, és azok

ellen harcolnak fegyvereikkel, akiket gyalázatos bűn háborúval zaklatni, hacsak nincs erre igazságos, teljesen jogos, és az isteni törvények által megengedett ok. Mert a bölcsek szerint azokat, akik uralkodásra törekedve, akik hatalmaskodásra vágyva, akik a kiemelkedésre mértéktelenül sóvárogva erőszakkal és fegyverrel keresik a másét, nem fejedelmeknek, hanem elvetemült rablóknak, nem királyoknak, hanem irtóztató zsarnokoknak, nem hűeknek, hanem Isten álnok ellenségeinek kell tartanunk, s bizony még rosszabbak, mint a törökök. Azok ugyanis őrzik, védik és épen tartják azokat, akiket elfogtak, ezek mint a veszett kutyák elragadnak, lemészárolnak, széttépnek és a legszánandóbb nyomorúsággal kínoznak. De úgy látszik, hogy azok a mieinkkel szemben elnyert hatalmat igazságosabban és emberségesebben gyakorolják, mint ahogy egyesek a fejedelmek közül, akik magukat becsületesnek nevezik, úgyhogy jobb dolog alávetettként és szolgaként élni azoknál, mint ezeknél szabadnak lenni. Annál inkább dicséretet érdemel a te erényed a föld többi fejedelme előtt, mivel teljes értelmeket, gondolkodásodat, megfontolásodat, cselekvésedet a hit növelésére, a szegény és elnyomott hívők védelmére, az ellenség hitének megsemmisítésére fordítod.

Mivel halhatatlan nevet érdemelnek, többet is írnék viselt dolgaidról, ha ismerném őket. De a te gondoskodásodra lesz szükség, hogy valaki leírja nekem, s így megismerjem, miből is állnak az egyes tetteid. Aztán én majd arra törekszem, hogy az utókor emlékezetére legyenek bízva. S hogy még több lehetőség legyen az írásra, kövesd azt, amit elkezdted, és minden gondoskodásodat, erődöt, megfontolásodat, javadat fordítsd az eljövendő hadjáratra, melyben már elő van készítve számodra az örökké való dicsőség. Van neked erőd, van neked lelked, van lehetőséged, van segítő Istened, aki melletted lesz, és ahogy bátor lelkületet adott neked ahhoz, hogy elkezd, majd ahhoz is segítséget és védelmet nyújt, hogy befejezd. Te ezt a halandó és változó időt erényeiddel állandóvá és halhatatlanná akarod tenni, gondold tehát azt, hogy az az igazi dicsőség, melyet erkölcsös cselekedetekkel érünk el, és azok, melyeket a jó emberek együttérzése, dicsérete és szavahelyesel. Ugyanis azok, akik más úton keresik azt, és cselekedeteik vezérévé inkább az akaratot és a szenvedélyt teszik meg, mint az értelmet és a tisztességet, dicséret helyett feddést, hír helyett szégyent, dicsőség helyett örökre szóló gyaláztatot érnek el.